

Ινστιτούτο
Μεσογειακών Σπουδών

Γδρυμα
Γουλιανδρή-Χορν

ΑΠΟ ΤΟΝ ΛΕΑΝΔΡΟ ΣΤΟΝ ΛΟΥΚΗ ΛΑΡΑ

Επιμέλεια

Νάσος Βαγενάς

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2013

Οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
είναι τμήμα του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας.

ISBN: 978-960-524-035-6

© 1997

για την ελληνική γλώσσα, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ,
 Ηράκλειο Κρήτης, Νικ. Παασιέρα 100, 70013
 Τηλ. 2810 391097, Fax: 2810 391085
 Αθήνα: Κλαυδίου 3, 106 77. Τηλ. 210 3849020-22, Fax: 210 3301583
 e-mail: info@cup.gr • www.cup.gr

Πρώτη έκδοση: 1997

Ανατυπώσεις: 2009, 2012, 2013

ΧΜΗ-Β-49

03-15

Masarykova univerzita Filozofická fakulta, Ústřední knihovna	
Prir.č.	18 - 10509 - 14
Sign.	
Syst.č.	1012291

Πρακτικά του συνεδρίου «Η ελληνική πεζογραφία 1830-1880», που συνδιοργάνωσαν το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών και το Ίδρυμα Γουλιέλμου Χορν (Αθήνα, 24-25 Οκτωβρίου 1995).

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Πρόεδρος : Άλκης Αγγέλου
 Αντιπρόεδρος : Μαρίο Βίτι
 Γραμματέας : Νάσος Βαγενάς
 Ταμίας : Ιωάννης Φιλίνης
 Μέλος : Τάκης Καγαλής

Εκπρόσωπος Υπουργείου : Άλκηστις Σουλογιάννη,
 Πολιτισμού : Προϊσταμένη της Διεύθυνσης
 Πολιτιστικής Κίνησης

Η διεξαγωγή του Συνεδρίου έγινε δυνατή χάρη σε κύρια χρηματοδότηση του Υπουργείου Πολιτισμού (Διεύθυνση Πολιτιστικής Κίνησης) και χορηγία των εκδοτικών οίκων «ΝΕΦΕΛΗ» και «ΣΟΚΟΛΗΣ».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	xi
ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, Από αναγνώστη σε αναγνώστη	1
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΖΙΟΒΑΣ, Από τη Μυθιστορία στο Μυθιστόρημα Για μια θεωρία της ελληνικής αφήγησης	9
ANNA ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗ, Ένας άριστος αγώνας δρόμου	31
Εκδοτικές πληροφορίες για τα πρώτα ελληνικά μυθιστορήματα	
ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ, Ο ουτοπικός σοσιαλισμός των αδελφών Σούτσων	43
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΑΜΟΥΗΛ, Ο Παναγιώτης Σούτσος διηγηματογράφος	59
ΛΙΤΣΑ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, Η σάτιρα και η παρωδία, οδοί προς τον ρεαλισμό Ο «Λεάνδρος» του Κ. Ποπ και ο Λεάνδρος του Παν. Σούτσου	69
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, Οθωμανικά συμφραζόμενα της ελληνικής έντυπης πεζογραφίας Από τον Γρηγόριο Παλαιολόγο έως τον Επαγγελινό Μισσηλιόη	79
ΜΑΡΙΕΤΤΑ ΣΕΡΒΟΥ, Οι εξομολογήσεις ενός πιθήκου και ο Ιάκωβος Πιτζιπιός.	93
Γ. ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΛΑΜΑΤΑΡΗ, «Μυθιστορηματική βιογραφία» (1830-1880)	103

ΤΑΚΗΣ ΚΑΓΓΑΛΗΣ, Πατριδογνωσία, ξενотροπία και ιστορία: Καλλιγιάς και Ραγκαβής	119
ΖΕΤΑ ΓΚΟΥΤΣΗ, Η μυθιστορία των Αποκρύφων <i>Συμβολή στην περιγραφή του είδους</i>	149
HENRI TONNET, Ο χώρος και η σημασία του στα <i>Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως</i> του Χριστόφορου Σαμαρτζήδη (1868)	169
ΒΙΚΥ ΠΑΤΣΙΟΥ, Η μεταφραστική πέζογραφική παραγωγή της περιόδου 1830-1880.	181
ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, Οι εκδοχές της πέζογραφίας μέσα από τα μεταφρασμένα κείμενα <i>Η περίπτωση του Ι. Ιωάννηδη Σκολιτή</i>	191
ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, Η μετάφραση της <i>Κορίννας</i> στα 1835 <i>Η ώρα της πέζογραφίας</i>	205
ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΝΤΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Από τα πέζογραφήματα για παιδιά στην παιδική πέζογραφία <i>Τα χρόνια των ψηλαφημάτων και των σχηματισμών</i>	227
ΣΟΦΙΑ ΝΤΕΝΙΣΗ, Ο Νικόλαος Δραγούμης ως διηγηματογράφος	235
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, Κωνσταντίνος Ράμφος: άγνωστος άνθρωπος-αγνωσμένος συγγραφέας	245
ΜΑΡΘΑ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ, Από την άγνωστη εκδοτική δραστηριότητα του Νικολάου Β. Βωτυρά	257
ΠΑΝ. ΜΟΥΛΛΑΣ, Ένας γνωστός άγνωστος: Ο συγγραφέας της <i>Στραπατωτικής ζωής εν Ελλάδα</i> <i>λάδι</i>	269
Κ. Γ. ΚΑΣΙΝΗΣ, Νέες έρευνες για την <i>Στραπατωτική ζωή εν Ελλάδα</i>	279
ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΒΟΥΤΟΥΡΗΣ, Ο Άγγελος Βλάχος και το αίτημα του ρεαλισμού	291
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ο ρεαλισμός ως μέσο της ηθικής παραδειγματικής λειτουργίας της διήγησης <i>Η περίπτωση των ιδεολογικού ρεαλισμού του Λουκή Λάρα</i>	303

ΜΑΡΙΟ ΒΙΤΤΙ, Πέζογραφία 1830-1880: Μερικές σκέψεις εκ των υστέρων	309
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
ΛΙΜΝΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, Ένα αισθηματικό αφήγημα του 1793 <i>Εμπειρικό ονομάτιον</i>	315
	343

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το ενδιαφέρον αρκετών νέων μελετητών για την πεζογραφία των πρώτων πενήντα χρόνων του ελληνικού κράτους, την παραδεδομένη εικόνα της οποίας έχει αλλάξει ουσιαστικά η πρόσφατη έρευνα, οδήγησε το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος του «Αρχείο Ελληνικής Πεζογραφίας 1830-1880», να διοργανώσει, με τη συνεργασία του Ιδρύματος Γουλανδρή-Χορν, ένα συνέδριο με αυτό το θέμα. Ο σκοπός του συνεδρίου, που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1995, ήταν διττός: αφενός να ανακεφαλαιωθούν τα πορίσματα της πρόσφατης έρευνας, και αφετέρου να δοθεί η ευκαιρία σε νέους μελετητές να παρουσιάσουν τα αποτελέσματά της δικής τους εργασίας.

Ο τόμος αυτός είναι τα πρακτικά του συνεδρίου. Η μελέτη του περιεχομένου του ενισχύει τη βεβαιότητα ότι η πεζογραφία μας αυτής της περιόδου είναι πλουσιότερη και σημαντικότερη απ' ό,τι πιστευόταν.

Σε παράρτημα δημοσιεύεται η εκτός των χρονικών ορίων του συνεδρίου ανακοίνωση του Δημητρίου Ι. Πολέμη, η οποία διαβάστηκε εκτάκτως ως πρόσφατη ανακάλυψη ενός άγνωστου φαναριώτικου πεζογραφήματος.

Το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών και το Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν ευχαριστούν θερμά το Υπουργείο Πολιτισμού και το Ίδρυμα Γ. Α. Λεβέντη για τη γενναιόδωρη χρηματική τους βοήθεια, που επέτρεψε την έκδοσή του τόμου.

Άλκης Αγγέλου

ΑΠΟ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ ΣΕ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ

ΜΕ ΠΟΣΟ ΠΛΟΥΣΙΑ ΕΚΔΟΣΤΙΚΗ ΣΟΔΕΙΑ ανοίγει η τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα! Όση διάθεση κι αν έχει ένας αναγνώστης της εποχής, όσο χρόνο κι αν αφιερώσει στο διάβασμα, κι όσα χρήματα μπορεί να ξοδέψει γι' αυτόν τον σκοπό, πολύ φοβάμαι πως δεν θα καταφέρει να χαρεί στην ολότητα τους άφθονους καρπούς που έχει να του προσφέρει η βιβλιοπαραγωγή της χρονιάς. Ακόμη κι αν αρνηθεί πεισματικά να πιάσει στα χέρια του και ένα έστω βιβλίο με θρησκευτικό περιεχόμενο.

Και ποια ποικιλία! Ας προχωρήσουμε σε μια επιλογή. Καταρχήν, ένας πρωτοπόρος εκδότης, ο Πολυζώης Λαμπαντζιώτης κάνει την εντυπωσιακή παρουσία του με έξη τόμους: τέσσερα θεατρικά έργα του Goldoni (*Η αρετή της Ημιέλας*, *Η στοχαστική και ωραία χήρα*, *Ο Δεισιδαίμων* και *Ο Καφενές*), ένα παρωδοσιακό κείμενο (*Τα καθ' Υμνήην και Υμνηεϊαν και Ο Ευστάθιος*) και, τέλος, ο πρώτος τόμος από την *Νέα Χαλμά*. Από την άλλη μεριά, το ζεύγος των Δημητρίου (Δ. Φιλίππιδης-Γρ. Κωνσταντάς) θα μας προσφέρει ένα κείμενο που θα σημάδεψει τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, την *Νεωτερική Γεωγραφία*, ενώ ο Αγάπιος Λοβέρδος θα μας ενημερώσει για τα ιστορικά γεγονότα της εποχής με την *Ιστορία δύο ετών 1787-1788*. Στον χώρο της ηθικής φιλοσοφίας πατάει τώρα ο Αθανάσιος Ψαλίδας με την *Αληθή Επιδάμωνιαν*. Κι από κοντά του ο Δημήτριος Δάρβαρης με την *Χειραγωγία εις την κάλοκαγαλίαν*. Παρών όμως είναι, από την δική του σκοπιά πάντοτε, και ο Ρήγας με την έκδοση των Χρησμών του Αγαθάγγελου. Φυσικά και δεν μπορούν να απουσιάσουν και οι λεγόμενες "φυλλάδες": *Οι μύθοι του Αιώπων* σε έκδοση Γλυκή, και *Η Θυσία του Αβραάμ*

στη έκδοσή του είχε εγκύψει στα είκοσι τελευταία πριν από την έκδοσή του χρόνια. Και δεν είναι καθόλου άδικη η κρίση· έτσι ακριβώς, παρά τον σεβασμό προς το πρόσωπο του δημιουργού του, το εξαιρετήρισε και η εποχή του.

Χρήσιμη όμως είναι και αυτή, η καθαρά αρνητική ως προς την αναγνωστική φειδωλή του θέματος, πλευρά. Δίνει μεγαλύτερη αληθοφάνεια στην εποχή. Αν λοιπόν την παραμερίσουμε αναγκαστικά, όλα τα υπόλοιπα έργα—όσα επιμένουν πιο πάνω—ένας συστηματικός αναγνώστης δεν θα καταφέρει να τα πάρει στο σύνολό τους. Γιατί όμως; Τι είναι εκείνο που θα τον εμποδίσει, μια φορά που είναι η απόκτησή τους; Τι άλλο απομένει τώρα, παρά η έλλειψη χρόνου; Είναι πολλά για τον τρόπο με τον οποίο είχε συνηθίσει έως τώρα να διαβάζει. Πώς μπορεί όμως να αντιδράσει; Μία είναι η απάντηση: να μεταβάλει την αναγνωστική του συνήθεια. Ποια ήταν; Είναι διεθνώς γνωστή. Λίγα βιβλία σε επανειλημμένες αναγνώσεις. Επιπροσθέτως, μεγαλοφώνως και συνήθως σε αναγνωστικούς κύκλους. Και κάτι ακόμη. Το βάρος δεν έπεφτε, όπως ήταν φυσικό, στο θρησκευτικό βιβλίο και μόνο, αλλά και στο κατ'εμφυμολογικό, όπως π.χ. ο *Ερωτόκριτος*.

Ένας Γερμανός ερευνητής που μελέτησε το θέμα, ο Rolf Engelsing διατύπωσε πρώτος το 1969 την ακόλουθη άποψη: Από τον Μεσαίωνα έως περίπου το 1790 οι άνθρωποι διάβαζαν εντατικά· διέθεταν λίγα βιβλία. Γύρω στα 1800 οι άνθρωποι διαβάζουν εκτατικά. Διαθέτουν τώρα πολύ περισσότερα έντυπα και προχωρούν από το ένα στο άλλο χωρίς να ξαναγυρίζουν. Το αξιολογούμενο θέμα είναι ότι ανάλογες διαπιστώσεις έκανε σχεδόν ταυτόχρονα και ένας Αμερικανός ερευνητής, ο David Hall, χωρίς να έχει ακούσει ο ένας για τον άλλον.²

Φυσικά μια θεωρία που έχει εντελώς πρόσφατα διατυπωθεί, χρειάζεται ακόμη καιρό για να διερευνηθεί και να αποκτήσει εγκυρότητα. Σε αυτό όμως το στάδιο της δοκιμασίας της, χρήσιμο είναι, πιστεύω, να ερευνησουμε πόσο μπορεί να αφορά στα καθ' ημάς. Μπορούμε δηλαδή να εισηγηθούμε ότι αυτή την περίοδο την εποχή, στην οποία αναφερθήκαμε, αρχίζει και για τον νεοέλληνα αναγνώστη η μετάβαση από την εντατική στην εκτατική ανάγνωση;

Και, για να ολοκληρώσουμε: Τι θα μπορούσε να σημάνει για τον Έλληνα αναγνώστη, καθώς και για το ίδιο το έργο, αυτή η μετάβαση; Όπως και από μια πρόχειρη ματιά εύκολα μπορεί να καταλάβει κανείς, τα ερωτήματα που αναπηδούν είναι και πολλά και αξιόλογα. Ο χρόνος, βέβαια, δεν μας επιτρέπει, να οδηγηθούμε σε ευρύτερη διερεύνηση με την σημερινή μου ανακρίβεια, να περιορισθώ έτσι στο πρώτο σκέλος, να διακριθώσω δηλαδή απλά αν συμβαίνει αυτή η μετάβαση και τότε περίπου.

Θα κερητικά, απαντώ χωρίς δισταγμό, ναι. Η εικόνα που παρέθεσα στην αρχή, πιστεύω ότι είναι πειστική. Μια μεταβολή όμως που πρέπει να ακολουθήσει κάποιους αργούς ρυθμούς. Για να βεβαιωθούμε όμως πληρέστερα, δεν

σε έκδοση Θεοδοσίου. Τον πίνακα όμως θα τον συμπληρώσει το *Ημερολόγιον του χρόνου του 1791*, που συνεχίζει να εκδίδει ο Γεώργιος Βεντόπης.

Με τόσο πλούσιο αμνητό, θα περίμενε κανείς ο αναγνώστης να είναι τώρα πολύ ικανοποιημένος. Και όμως δεν φαίνεται να είναι κάτι αισθάνεται πως του λείπει. Οι αδελφοί όμως Πούλιοι θα του προσφέρουν τότε ένα δώρο μοναδικό και ανεκτίμητο: θα βρεθεί να έχει κρατήσει στα χέρια του μέσα στο διάστημα της χρονιάς τα 104 πρώτα φύλλα της *Εφημερίδος* τους.

Λίγο αν γνωρίζει κανείς πρόσωπα και πράγματα, και κάπως την ατμόσφαιρα της εποχής, δεν είναι δύσκολο να συνειδητοποιήσει, πως έχουμε τώρα μπροστά μας μια συγκροτημένη πνευματική κοινωνία. Οι τρεις βασικοί παράγοντες που την συνθέτουν κατά κανόνα, συγγραφέας, εκδότης, κοινό, μοιάζουν να βρίσκονται σε αρμονική ανάπτυξη. Ακόμη και ο τέταρτος, ο βιβλιοπώλης, έχει κάνει κι αυτός, δειλά-δειλά βέβαια και σποραδικά, την εμφάνισή του. Η εικόνα που σχηματίζεται λοιπόν είναι η έκφραση ενός κόσμου πνευματικού ενιαίου, και ισόρροπου, θα επρόσθετα. Αυτήν όμως την φωτεινή και αισιόδοξη ως προς την συνέχεια εικόνα, έρχεται τώρα, κατά κάποιον τρόπο, να την σκιάσει μια μάλλον απροσδόκητη παρουσία. Απροσδόκητη κάθε άλλο ως προς το πρόσωπο· όμως, ως προς το έργο. Μέσα στον ίδιο αυτόν χρόνο ο Ευγένιος Βουλόγαρης εκδίδει σε πολυτελή έκδοση την μετάφραση της *Αινειάδας* του Βιργίλιου κείν της Έλληνικη γλώσσα με 'Ομηρικὴν Κοιμήσιν' σε ηρωικό εξάμετρο. Έργο, που μας φέρνει από κάθε άποψη έξω από οποιοδήποτε μέτρο: θέμα, μετάφραση, έκδοση. Ότι πρόκειται για έργο "υπό προστασίας" είναι ολοφάνερο. Στην αφιερωτική όμως επιστολή προς την Αικατερίνη την Β' που προτάσει στο έργο του δεν έχει κανέναν ενδοιασμό—πώς ήταν, άλλωστε, δυνατόν να έχει—να διαβεβαιώσει ότι «έργον (εἰ και δυσχερές ἄλις και επίπονον) αναλαβέσθαι τούτο προήχθη, οὐτε αυτοῖς τοῖς ομογενέσι τοῖς εμοῖς αὐτοῦτελέσ τοι παραπάν εσόμενον αὐτό δόξας...».

Αν ήταν ποτέ δυνατόν! Ένας υπερπροικισμένος κορυφαίος λόγιος με κοσμική εμπειρία μεγάλη, σε περίοδο πνευματικής ακμής ακόμη, από τους πρωτεργάτες του Διαφωτισμού στον τόπο του, ο οποίος, παρά την μακροχρόνια απομάκρυνση από την πατρίδα του, εξακολουθεί να παρακολουθεί με έντονο ενδιαφέρον τις επιτεύξεις της, και βρίσκει το κουράγιο να υπερασπίζεται τις ιδέες του εμπλεκόμενος στην μάχη των φυλλαδίων που χαρακτηρίζει την δεκαετία που αναφέραμε, να πιστεύει ότι συμβάλλει στην πνευματική πρόοδο των συμπατριωτών του με παρόμοια επιτεύγματα. Ποιος και γιατί να ενδιαφερθεί για παρόμοιο έργο και τι έχει να αποκομίσει από αυτό, αν καταφέρει, βέβαια, να το διαβάσει, και το κυριότερο, και πρωτεύον άλλωστε—η γνωστή πυρίτιδα του ανεκδότη—αν έχει την οικονομική δύναμη να το αποκτήσει. Η εποχή ούτε τον Βιργίλιο εσήκωνε τότε για τον Ελληνισμό, ούτε την γλώσσα της μετάφρασης ούτε και τον μοχθηρό πληθωρικό ερμηνευτικό σχολιασμό του. Συνεπώς, ένα σύνθεμα όχι απλά περιττό, αλλά και άχρηστο, στο οποίο

έχουμε παρά να μεταφερθούμε πενήντα χρόνια αργότερα, στην απελευθερωμένη τότε Ελλάδα, και να ρωτήσουμε τον ίδιο ίσως αναγνώστη –εβδωμηντάρη πλέον τουλάχιστον– ή οποιονδήποτε άλλον, τι του προσφέρει την χρονιά εκείνη η εκδοτική αγορά της πατρίδας του στην ευρύτερη έννοια. Καταρχήν οι συγκριτικοί αριθμοί: το 1791 έχουμε 62 συνολικά τίτλους εντύπων, ενώ το 1841, 157. Στον χώρο της λογοτεχνίας, ενώ δεν έχουμε καμιά ποιητική συλλογή, κυκλοφορεί οστόσο η πρώτη ανθολογία ο *Νέος Παρνασσός* του Χαντζερή. Στην πεζογραφία, και εδώ δεν έχουμε κανένα πρωτότυπο έργο, παρά μόνον κάποιες ήσσονες μεταφράσεις (Γουσταύος Δρουινώ, *Ερνέστης*, ήτοι η *διαστροφή των αιώνος*, και της Σοφίας Κοτίνη, *Ελισάβετ ή η εξόριστος της Σιβηρίας*, και ένα ιστορικό μυθιστόρημα του Φλωριάν, ο *Γουλιέλμος Τέλλος*). Αντιθέτως στο θέατρο έχουμε μια κωμωδία, την *Γυνακκοκρατία* του Βυζάντιου και την τραγωδία του Αλκαίου *Ο θάνατος των Μάρκων Μπότσαρη*, καθώς και μια μετάφραση από τα γαλλικά της τραγωδίας του Ρακίνα *Θηβαΐς*.

Εδώ τελειώνουμε ουσιαστικά με την λογοτεχνία. Σε ό,τι αφορά τώρα στα υπόλοιπα, θα αναφερθώ συνοπτικά: μερικά ιστορικά, κάποιες συλλογές μαρτυριών από το πρόσφατο παρελθόν (επιστολές Κοραή και Καποδίστρια), η *Φιλοσοφία της Ιστουρίας* του Ρενιέρη, ένα αρχαιολογικό εγχειρίδιο, καθώς και λίγη Γεωγραφία. Κυκλοφορεί όμως ακόμη η *Ποιητική* του Αριστοτέλη και κάποια σχόλια στον Όμηρο. Τα υπόλοιπα είναι είτε ολιγοσέλιδα φυλλάδια με ποικίλο περιεχόμενο, είτε κείμενα με θρησκευτικό.

Αυτός ο βραχύς απολογισμός μάς προσφέρει περίπου το εκδοτικό σχήμα της εποχής. Φυσικά χρειάζεται και συμπλήρωμα. Και αυτό δεν μπορεί να είναι άλλο, παρά ο Τύπος. Και όταν αναφέρομαι στον Τύπο, εννοώ τόσο την εφημερίδα όσο και το περιοδικό. Χρειάζεται όμως εδώ να πάρουμε μια πολύ βαθιά ανάσα. Από την μοναδικότητα δηλαδή της *Εφημερίδας των Πούλιων* του 1791, θα βρεθούμε το 1841 μπροστά σε μια πλημμυρίδα εντύπων. Ο συνολικός αριθμός τους, για ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο πάντοτε, που έχει ξεφύγει από την προεπαναστατική απομόνωση και βρίσκεται σε σταθερή και συνεχή επικοινωνία, ανεβαίνει σε 47 έντυπα. Από αυτά 25 κυκλοφορούν στην Αθήνα, 8 στην Σμύρνη, 5 στην Σύρο, 3 στην Κωνσταντινούπολη, 2 στην Πάτρα και 1 στην Κρήτη. Πρόκειται φυσικά για εντελώς γενικούς αριθμούς, οι οποίοι επidéχονται και επιβάλλουν οπωσδήποτε ειδικότερη ανάλυση, αν θέλει να οδηγηθεί κανείς σε σχετικά ασφαλή συμπεράσματα. Αυτά όμως όλα δεν είναι καθόλου της στιγμής.

Τι όμως είναι της στιγμής; Απαντώ απερίφραστα: Θεωρητικά τίποτε. Μην σας απογοητεύει η απάντησή μου, γιατί έχω έτοιμη την αιτιολογία της. Πέρα δηλαδή από μίαν εντελώς γενική διαπίστωση, ότι το αναγνωστικό κοινό του 1841 τροφοδοτείται κυρίως από τον Τύπο, το πλήθος όλων των άλλων ερωτηματικών που προβάλλει από την απλή αυτή αντιπαράθεση των δύο εποχών, χρειάζεται πολύ βαθιά και λεπτομερή διερεύνηση. Και για μια μικρή έστω

προσπαγή, ας σταθμίσουμε στην τελευταία αυτή διαπίστωση, δηλαδή στην επιβεβαιωμένη παρουσία του Τύπου το 1841.

Σε πόση, αλήθεια, ερωτήματα είναι υποχρεωμένος να απαντήσει ο ερευνητής, προκειμένου να αναζητήσει μια σχετικώς ικανοποιητική απάντηση; Η πιο πρόσφατη δική μου προσπάθεια συνέλεξε τα ακόλουθα, αφήνοντας εντελώς εκτός μέρους τα *realia*, συχρότητα κυκλοφορίας, αριθμός φύλλων, χώρος και τόπος κυκλοφορίας, κλπ. κλπ. αν ουκ έστι αριθμός.

1. Πού σφραγίζεται η παρουσία τους;

2. Είναι άουσανόλογη η σχέση τους με τον πληθυσμό και με τον βαθμό πνευματικότητας του κοινού της εποχής;

3. Που είναι οι φορείς τους;

4. Ποιο ρόλο παίζουν στην διαμορφούμενη νεοελληνική μετεπαναστατική κοινωνία;

5. Ποιες επιπτώσεις επιφέρουν στις αναγνωστικές συνήθειες του κοινού της εποχής;

6. Αιτιουργούν σε βάρος του βιβλίου ή, ενδεχομένως, το βοηθούν;

Δεν θέλω να σας κουράσω, όχι επειδή θεωρώ πως είναι αυτονόητο να έχουμε και τους οι ίδιοι να υποβάλετε ακόμη περισσότερα ερωτήματα –σε ερευνητές, διάβολε, απευθύνομαι– αλλά δεν θέλω να σας απογοητεύσω κιόλας, πως και όλοι καταλαβαίνουμε και μόνον από την μικρή αυτή απαρίθμηση των ερωτημάτων, πόσες δυσκολίες παρουσιάζει το θέμα.

Εκείνο που με ενδιαφέρει πρωτίστως είναι να δώσω απάντηση στο βασικό ερώτημά μου:

Με αυτά τα νέα δεδομένα πρέπει να θεωρούμε αναπόφευκτη πλέον την αλλαγή της αναγνωστικής συνήθειας; Μιας συνήθειας όμως, για την οποία είμαστε υποχρεωμένοι τώρα να δεχθούμε πως έχει γενική εφαρμογή. Και αυτό μεταφράζεται, ότι η συνήθεια αυτή θα συμπαρασύρει αυτομάτως π.χ. και τον *βιβλιοπώλη*.

Το θέμα, βέβαια, όπως φαίνεται από μόνο του, παίρνει διαστάσεις, από την στιγμή μάλιστα όπου ο ερευνητής είναι υποχρεωμένος να αναζητήσει απάντηση στο ερώτημα, κατά πόσον συνετέλεσε στην αλλαγή αυτή, τόσο η παρουσία του τύπου, όσο και η ανάλογη έντονη παρουσία της πεζογραφίας, τόσο της πρωτότυπης, όσο και της μεταφρασμένης. Οι αριθμοί και για τις δύο περιπτώσεις που αρχίζουν πλέον να διαμορφώνονται, πιστοποιούν, αν όχι τίποτε άλλο, τουλάχιστον ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μίαν έκρηξη, εντελώς άουσανόλογη προς τις δυνατότητες απορρόφησης που πρέπει να διέθετε τότε το ελληνικό αναγνωστικό κοινό.

Και επειδή, όπως είναι φυσικό, το ένα ερώτημα φέρνει το άλλο, δικαιολογημένα θα μπορούσατε να με ρωτήσετε πως είναι δυνατόν να υπάρξει συμβιβασμός ανάμεσα στα αντιθετικά αυτά δεδομένα. Την απάντηση θα σας την δώσω έμμεσα: δηλαδή με την φωνή κάποιου άλλου, ο οποίος, καθώς βεβαιώθηκε

τελευταία για μια ακόμη φορά, και ήξερε τα πράγματα, αλλά και διέθετε μιαν μοναδική κριτική ικανότητα. Πρόκειται, φυσικά, για τον Κωστή Παλαμά:

«Η Νέα Ελλάς», γράφει με αφορμή τον Ντάντε, «εάν προσέξωμεν εις την από της αποκαταστάσεώς της εις ελεύθερον βασιλείον κίνησιν διανοητικών τινων κύκλων εν αυτή, εφάνη ανέκαθεν κατεχομένη ως υπό νεορικής τινός ανυπομονησίας να δείξη ότι δεν αγνοεί το έργον του Δάντου, ότι συγκινείται εξ αυτού, ότι το μελετά, ότι το θαυμάζει, ότι πορίζεται διδάγματα και μαθήματα εξ αυτού, ότι πρόθυμος είναι να το διερμηγνύσει, να το μεταδώσει, να το πολιτογραφήση εις τα καθ' ημάς».³

Φυσικά, θεωρώ πως είναι αυτονόητο η ανυπομονησία στην οποία αναφέρεται ο Παλαμάς να μην έχει εφαρμογή μόνον στην περίπτωση Ντάντε. Αν η σχετική με τις τύχες της δυτικής γραμματείας στον τόπο μας έρευνα είχε προωθηθεί επαρκώς, σφαλώς θα επιβεβαίωνε την γενικότητα του χαρακτηρισμού του Παλαμά. Και μόνον με το επιχείρημα αυτό θεωρώ, ότι είναι αδύνατο σε μια νέα, ημιμαθή και αδιαμόρφωτη κοινωνία να μην επεκράτησε ταχύτατα η εκτατική ανάνηψη.

Δεν ξέρω ποια εντύπωση σας προκαλούν αυτές οι απόψεις. Προσωπικά, οφείλω να ομολογήσω, έτσι που έχω περάσει από καιρό και στην άλλη πλευρά του λόφου, βρίσκομαι δηλαδή και πιο κοντά στον αναγνώστη, αισθάνομαι δικαιωμένος ως ερευνητής. Νιώθω δηλαδή, πως αφού τελικός αποδέκτης του δημιουργού είναι το κοινό, και πως αφού ένα δημιουργήμα αρχίζει να αποκτά οντότητα μόνον από την στιγμή όπου λειτουργήσει κοινωνικά, δεν είναι δυνάτον πλέον να θέσω παραπίδες στην έρευνά μου. Ενδιαφέρομαι αποκλειστικά για τα σύνολα και ό,τι συνεπάγεται ως έρευνα αυτή ακριβώς η θεώρηση.

Εδώ όμως επιθυμώ να σταθώ: Έχει επικρατήσει δηλαδή η αντίληψη, ότι ο ερευνητής είναι ένας αχθοφόρος γνώσεων που βρίσκεται πάντοτε έτοιμος να δώσει απαντήσεις. Όχι, κατηγορηματικά όχι. Ακριβώς το αντίθετο: ερευνητής είναι εκείνος που διατυπώνει εύστοχα ερωτήματα. Τόσο εύστοχα και ολοκληρωμένα, ώστε να κατευθύνει την έρευνά του με τέτοιον τρόπο, και με τέτοια μαθηματική ακρίβεια, θα επρόσθετα, ώστε να μην αφήνει περιθώριο να διατυπωθούν άλλα. Ξέρω, βέβαια, ότι αυτό που ζητάω είναι υπερβολικό. Αλλά από την έμφαση αυτήν της υπερβολής και μόνον, μπορεί ο καθένας μας να σταθμίσει τις δυνάμεις του, και να σταθεί όπου εκείνος κρίνει.

Και για να υποστηρίξω την άποψή μου, δεν έχω παρά να αναφερθώ στο παράδειγμα που χρησιμοποιήσα λίγο πιο πάνω. Και συγκεκριμένα, σας υποβάλλω την ακόλουθη πρόταση: Επιχειρήσετε, όταν βρεθείτε μόνι σας, να καταρτίσετε έναν πίνακα πληρότητας ερωτημάτων, όσα γεννάει η περίπτωση του εντύπου που σας ανέφερα. Αν αισθάνεσθε ασφάλεια, ότι δεν έχετε αποκλείσει ερωτήματα και ότι μπορείτε να υποβάλετε σε δημόσιο έλεγχο τον κατάλογό σας, τότε δεν έχω παρά να σας δηλώσω πως βρίσκεσθε στον σωστό δρόμο και πως έχετε σταθερό συμπαραστάτη σας όχι μια μεγάλη κουβέντα,

λόγο που διατύπωσε παλιότερα ο Γάλλος ιστορικός Lucien Febvre: «Ιστορικός δεν είναι εκείνος που ξέρει, είναι εκείνος που ψάχνει».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αινιόν, Συλλογή άνεκδότων συγγραμμάτων... Εγγενίου του Βουλγάρως.
2. Robert Darnton, *Gens des lettres, gens du livre*, Παρίσι 1992, 249-250.
3. Άντου Αλιγιέρη 'Η Κόλασις, μετά προλόγου Κωστή Παλαμά, 1936, ii.